

Γ. ΝΤΑΛΙΑΝΗ

**Η
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ**

**Ἀπάντηση
στὸ Νεοσωβινισμό**

Ἀθήνα, Μάϊος 1976

Ἐκδόσεις «ANTI — ΛΟΓΟΣ»

Διεύθυνση : Γλάδστωνος 5 Ἀθήνα, Τηλ. 628738

Ἡ ἰδεολογία τοῦ πολέμου

Ἀπάντηση στὸ Νεοσωβινισμό

I

Τὸ φαινόμενο τοῦ πολέμου εἶναι μόνιμο στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Τόσο μάλιστα ὥστε νὰ θεωρεῖται ὡς ὅτι ὅταν κάτι τὸ «συνειθισμένο» κι' «ἀναπόφευκτη» μοῖρα τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ συχνὴ καὶ καγονικὴ ἐπανάληψη ἐνὸς φαινομένου τὸ ἀνοσοποιεῖ ἀπέναντι στὴν κριτικὴ καὶ τὸ κάνει νὰ φαίνεται ὡς ὅτι ὅταν κάτι χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία. Ὁ πόλεμος ὡς καθολικὸ διῃστορικὸ φαινόμενο ἔχει γίνῃ οὕτως ὥστε τέτοιο σημεῖο στοιχεῖο τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε ἕνας ἀκόμη πόλεμος νὰ μὴ φαίνεται ὡς ὅτι ὅταν κάτι τὸ ξεχωριστό.

Αὕτῃ ἡ μονιμότητα τοῦ φαινομένου τοῦ πολέμου κι' ἡ σύνδεση τοῦ μ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας τῷ ὀρθολογικοποιήσει κι' ἐξειδανικεύσει. Ὁ πόλεμος, θεωρεῖται, ἀναπόφευκτος γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς «πατρίδας», τοῦ «ἔθνους», τῶν «δωμῶν κι' ἐστιῶν». Τὸ νὰ πεθαίνει γιὰ τὴν πατρίδα θεωρεῖται ὡς ἡ ὑπάτη τιμὴ, τὸ ὑπάτο χρέος καὶ καθήκον, δόξα κλπ. θεωρεῖται ἐπίσης ἔνδειξη ἀνδρισμοῦ. Ἡ ἰδεολογία τοῦ πολέμου συνιστᾷ ἔτσι τὴν κορύφωση τῆς «ἠθικῆς τῆς αὐτοθυσίας», δηλ. τῆς ἠθικῆς τὴν ὁποία τρέφει ἐπὶ αἰῶνες τώρα ἡ ἐξουσιαστικὴ κοινωνία.

Ἡ πράξη κι' ἡ θεωρία τοῦ πολέμου, μ' ἄλλα λόγια ὁ πόλεμος ὡς πρακτικὴ καὶ ὡς ἰδεολογία ἀποτελοῦν σχεδὸν ἀποκλειστικὸ φαινόμενο τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν διόσφαιρα, ὁ πόλεμος μεταξὺ διανοούμενων, ὡς ἐκδήλωση τοῦ γενικώτερου βιολογικοῦ φαινομένου τῆς δυνάμεως, εἶναι μόνιμο φαινόμενο. Ὁ Δαρβί-

νειος αγώνας για την ύπαρξη σημαίνει πρώτιστα — όπως απόδειξε ο PETER KROPOTKIN στην *Αμοιβαία βοήθεια*, **MUTUAL AID** — πάλι με ταξὺ τῶν εἰδῶν κι ὅχι μέσα στοῦ κάθε εἶδος. Ἡ διαπίστωση τούτη ἔρχεται σὲ συμφωνία μὲ διαπιστώσεις ἄλλων. Στὸν «Πόλεμο σὰν βιολογικὸ φαινόμενο» ὁ HUXLEY δείχνει ὅτι «υἰάρχουν μόνο δύο εἶδη ζώων ποὺ κάνουν συνήθως πόλεμο — ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ μυρμηγκία. Ἀκόμη καὶ μετὰξὺ τῶν μυρμηγκιῶν ὁ πόλεμος ἐφαρμόζεται ἀπὸ μιὰ ομάδα, ποὺ περιλαμβάνει μόνο μερικὰ εἶδη μετὰξὺ τῶν δεκάδων χιλιάδων ποῦναι γνωστὰ στὴν ἐπιστήμη (1). Στὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ μυρμηγκία ὁ A. KOESTLER προσθέτει τοὺς ποινικούς.

Ἡ ὥς τώρα ἀνάλυση μᾶς πρόσφερε δύο στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν πόλεμο σὰν φαινόμενο. Ἐκεῖνα τῆς μονιμότητος κι ἀποκλειστικότητος. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ θάπρεπε νὰ νομιμοποιήσουν μιὰ εὐρύτατη ἔρευνα τοῦ φαινομένου τοῦ πολέμου. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συνέβη. Ὁ πόλεμος δὲν μελετήθηκε ἀρκούντως, τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν σύγχρονη κοινωνιολογία. Ἡ ἀπολογητικὴ ἰδίως πτέρυγα τῆς τελευταίας δὲν πῆγε ποτὲ παραπέρα ἀπὸ γριφώδεις ἀφορισμοὺς τοῦ τύπου: «Πόλεμος εἶναι ἡ συνέχιση τῆς πολιτικῆς μὲ ἄλλα μέσα» (Κλαούζεβιτς).

Ποῦ ὀφείλεται τοῦτο; Μήπως στὸ γεγονός ὅτι ἡ βία, ἡ ὁποία εἶναι θεμελιῶδες γνώρισμα τοῦ πολέμου εἶναι κάτι τὸ ἄφωνο; Καὶ τὸ ὅτι «λόγω αὐτῆς τῆς ἀφωνίας ἡ πολιτικὴ θεωρία ἔχει λίγα νὰ πεῖ γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς βίας» (2) ;

Δὲν φαίνεται νᾶναι αὐτὴ ἡ περίπτωσις. Ἐνῶ ἡ ἐπίσημη κοινωνιολογία σιγεῖ πάνω στὸ θέμα τοῦ πολέμου, εἰναί τόσο λαλίστατη πάνω σ' ἓνα ἄλλο φαινόμενο βίας: τὴν ἐπανάστασις. Καὶ τοῦτο ὅχι χωρὶς λόγο. Ἐνῶ ἡ ἐπανάστασις ἀπειλεῖ τὸ Status Quo ὁ πόλεμος δὲν φαίνεται νᾶχει ἀπ' ἐαυτοῦ τέτοια κατεῦθυνσις. Ἡ σύνδεσις πολέμου κι ἐπανάστασις χρωματίζει βέβαια ἔντονα τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα· ὥστόσο δὲν ὑπάρχει καμμιά ἐσώτερη δυναμικὴ στὸν πόλεμο γενικά ποὺ νὰ τὸν ὁδηγεῖ στὸν νὰ ἀπειλήσει τὴν ὑπάρχουσα δομὴ τῆς δυνάμεως.

Κάπου ἄλλου ἐπομένως πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ ἡ αἰχὴ τῆς

ἐπίσημης κοινωνικῆς ἐπιστήμης πάνω στό θέμα τοῦ πολέμου. Ἡ σιγή αὐτή ἔχει ἀναμφίβολα τήν πηγή της στήν ἰδεολογία τοῦ πολέμου.

Ἡ ἐπιστήμη σιγᾷ, ὅχι ὅμως κι ἡ ἰδεολογία. Ἡ φλυαρία αὐτῆς, τῆς τελευταίας ἀποδείχνει ἀκριβῶς ὅτι τὸ φαινόμενο τοῦ πολέμου δὲν μένει χωρίς σύνδεση μὲ τίς κατεστημένες δομὲς τῆς δύναμης καὶ τήν γενικωτέρη ἐξουσιαστικὴ δόμηση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Ἡ ἰδεολογία τοῦ πολέμου τὸν θέτει πότε στήν ὑπηρεσία τῆς θρησκείας, πότε σ' ἐκείνη τῆς πατρίδας ἢ τοῦ ἔθνους, πότε σ' ἐκείνη τῆς ἐλευθερίας γενικά. Ἡ ἴδια ἐπομένως ἡ ἰδεολογία ἀναγνωρίζει ἔμμεσα τὸν συσχετισμὸ πολέμου κι ἐξουσίας. Κι ἐκείνη ἡ ἐπιστήμη πρέπει νὰ ψάξει νὰ δεῖ τί κρύβεται πίσω ἀπὸ τίς ἀφηρημένες κοινωνικὲς ὁλότητες, ὅπως «ἔθνος», «πατρίδα» κλπ., μ' ἄλλα λόγια ν' ἀνατάμει τίς ὑπάρχουσες δομὲς τῆς ἐξουσίας, ἡ ἐπίσημη κοινωνιολογία ἀποφεύγει αὐτὸν τὸν σκόπελο. Ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἔρευνας τοῦ πολέμου ἔχει κατὰ συνέπεια τὸ ἴδιο αἷτιο μὲ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἔρευνας τοῦ φαινομένου τοῦ ἐξουσιασμοῦ γενικά.

II

Μιὰ ἔστω γρήγορη ματιὰ στό ὁμολογουμένως ἐνδιαφέρον πολιτικὸ «θέμα» (3) ποὺ λαβαίνει χώρα πάνω στήν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς Ἑλλάδας ἀποκαλύπτει ἓνα στοιχεῖο ποὺ τὸ συμμερίζονται ὅλες οἱ πολιτικὲς παρατάξεις. Δεξιοί, Κεντρώοι, Ἀριστεροὶ καὶ ὑπεραριστεροὶ — μὲ τὴν περίοπτη ἐξαίρεση τοῦ ἀντιεξουσιαστικοῦ κινήματος — ὅλων τῶν ἀποχρώσεων καὶ συνδυασμῶν φαίνεται πῶς συναγωνίζονται στό ποῖος νὰ φωνάξει δυνατώτερα τὴν πίστη του γιὰ τὴν «πατρίδα»!

Ἀποκαλυπτικὴ στό σημεῖο αὐτὸ ἦταν ἡ συζήτηση στὴ «Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων» τῆς 17ης Ἀπριλίου 1976: Ἐθνικιστικὸς ὑπερθαιματισμὸς ἀπ' ὅλες τίς παρατάξεις καὶ «πατριωτικὴ» εὐθιξία ὡς πρὸς τίς «προθέσεις» τοῦλάχιστον. Ὁ ἀγορητὴς μάλιστα τοῦ ΠΑ.ΣΟ.Κ. κ. Α. Παπανδρέου, ὑπερτερώντας ὅλους σὲ σωδινισμὸ ἐξήγγειλε μ' ἀντιὑμπεριαλιστικὸ στόμφο ὅτι τὸ «Αἶγαῖο εἶναι ἐλ-

νικό» και διακήρυξε με νεο - Λεωνίδειο ύφος τὸ «Μολὼν λαβὲ» τῶν ψηφοφόρων του ὑπὸ τὴν ἡγεσία του φυσικά. Βλέπει μιὰ ἱμπεριαλιστικὴ συνωμοσίαν ἐνάντια στὸν Ἑλληνισμό! Ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ΕΔΑ κ. Ἡλιοῦ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπαφή του μὲ τὸν κ. Κύρκο — πού εἶναι ἰδιαίτερα ἐφευρετικὸς στοὺς ἐθνικοὺς κινδύνους, ὅπως ἀποδείχνει π.χ., ἡ ὁμιλία του στὴν συζήτηση τῆς «Βουλῆς» τῆς 16ης Ὀκτωβρίου — ἀπέκτησε ἰδιαίτερα εὐαίσθητη «ἐθνικὴ ψυχὴ». Ἔτσι τὸ «ἔθνος » ἀπὸ μιὰ ἔννοια ὑποπτη στὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα γίνεται τῶρα ὁ κύριος στυλὸς τῆς «ἀντιδικτατορικῆς ἐνότητος», ἐξορίζοντας σὲ κάποια ξεμοναχιασμένη περικοπή τὴν «πάλη τῶν τάξεων». Ἀπὸ τὴν παράσταση ἔλειπαν τὰ «τρισένοξα» Κ.Κ.Ε. Κρίμα γιὰ τὴν ἀντιἱμπεριαλιστικὴ πάλη πού συμβαίνει νὰ εἶναι καὶ πάλη γιὰ κάποια πατρίδα.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἀρχιμαέστρους τοῦ ἐξουσιαστικοῦ ὑπερθεάματος, τοὺς ἐκφραστὲς τῶν μεγαλοκαρχαριῶν τοῦ ἐλληνικοῦ κατεστημένου, ἡγουν τοὺς κ.κ. Καραμανλῆ καὶ Μαῦρο, ἀπόδειξαν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν ἔννοiον λέγοντας «πατρίδα» καὶ «ἔθνος». Γιαυτοὺς τὸ ἐλληνικὸ κατεστημένο, ἀδύναμο ὅπως εἶναι, εἶναι προορισμένο νὰ παίξει ρόλο κομπάρσου. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ «Πατρίδα μας» εἶναι ἀναγκασμένη νὰναι θεραπαινίδα τῆς εὐρύτερης κεφαλαιο—κρατικῆς κοινότητος, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τῆς «Μεγάλης Δημοκρατίας».

Ἄς μὴν ἐξαπατηθεῖ κανεὶς. Οἱ κ.κ. Καραμανλῆς καὶ Μαῦρος εἶναι πολιτικῆς ἄλλης σχολῆς, κι οἱ Παπανδρέου καὶ Ἡλιοῦ ἄλλης. Ὅλοι τοὺς ὅμως ἔχουν ἓνα κοινό: τὴν προστασία τῆς Ἑξουσίας ἀπὸ τίς ἐπιθέσεις αὐτῶν τῶν χασοκῶν καὶ μηδενιστικῶν πλάσμάτων πού ὀνομάζονται «ἀναρχικοί».

Γιὰ ὅποιον ξέρει ἔστω καὶ πρόχειρα, τὴν ἱστορία τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, αὐτὴ ἡ συγχωρδία δὲν προξενεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση. Στὸν πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμον τὰ κόμματα τῆς «Δεύτερης Διεθνούς» συναγωνίστηκαν τὸνα τ' ἄλλο σὲ πατριωτισμὸ καὶ σὲ ὑπερθεματισμὸ προσφορᾶς στὸν Θεὸ τοῦ Πολέμου. Τὸ «σκηνικὸ» ἔφτασε νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ κάποιο διαδόχτο ἀντικρατιστὴ, τὸν περίφημο (κατὰ τὰ ἄλλα) P. A. KROPOTKIN πού ὁρῆκε πολλὰ νὰ πεῖ κατὰ τοῦ γερμανικοῦ κινδύνου ἐνάντια στὴν

Ευρώπη καί, κατὰ σύμπτωση, ὑπὲρ τοῦ Ρωσικοῦ ἔθνους. Τὸ προλεταριάτο ὅλων τῶν χωρῶν ἐνώθηκε ὕστερα στὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ἐνάντια στὸ «ναζιστικὸ» «φασιστικὸ» ἢ καὶ ἀπλῶς «μυλιταριστικὸ» προλεταριάτο τῆς Γερμανίας, Ἰταλίας καὶ Ἰαπωνίας, ἀντίστοιχα, μέσα σ' ἕναν «ἀποφασιστικὸ ἀγῶνα» στὸν ὁποῖον συμμετέσχαν ἀκόμη καὶ τροτσκιστὲς (4). Κι ὅπως πολλοὶ τρόποι κινητοποίησης καὶ ἐλέγχου ποὺ μεθοδεύτηκαν κατὰ τὸν πόλεμο χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὸ παγκόσμιο κατεστημένο καὶ στὴν εἰρηνικὴ περίοδο σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ οὐσιώδη καὶ πιὸ ἐπικίνδυνα παραφερνάγια τοῦ σύγχρονου ὀλοκληρωτικοῦ σύμπαντος, ἔτσι καὶ ἡ ἀποφασιστικὴ ταχύτητα ποὺ ἀποχτήθηκε μέσα στὸν ἀποπροσανατολισμὸ καὶ τὸ χάος τοῦ πολέμου ἐξακολουθεῖ νὰ κυριαρχεῖ στὸ σημερινὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα.

Δὲν θὰ χρειάζεσταν αὐτὴ ἡ ἀναδρομὴ ἂν τὸ παραδοσιακὸ σοσιαλιστικὸ καὶ κομμουνιστικὸ κίνημα δὲν ἐνσάρκωνε κάποτε τίς καλύτερες ἐλπίδες καὶ τὰ ὁράματα τῆς καταπιεζομένης ἀνθρωπότητας. Τὶ ἀπομένει ἀπ' αὐτὰ σήμερα; Τὰ σοσιαλιστικὰ καὶ κομμουνιστικὰ κόμματα ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ παγκόσμιο STATUS QUO καὶ καταφάσκουν ἔτσι τὸ σύμπαν τοῦ ἐξουσιαστικοῦ καὶ τῆς καταπίεσης. Δὲν εἶναι μονάχα ὁ ἱεραρχικὸς τρόπος ὀργάνωσης αὐτῶν τῶν κομμάτων, ποὺ τὰ θέτει αὐτόματα ἔξω ἀπὸ τὸ κίνημα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ θέμα τῆς ἰδεολογίας, παρὰ τὴν συντηρητικὴ προπαγάνδισι ἐνὸς καθαροῦ «Μαρξισμοῦ», εἶναι ἐπίσης ἐμφανὴς ἡ ἐπίδρασι τῶν ἐξουσιαστικῶν ἀξιών. Εἶναι σωστὸ ὅτι στὸ θέμα τοῦ πολέμου, τὸ ὁποῖο καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα ἐδῶ, ἡ θέσι τῶν κριτικῶν θεωριῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ ἐλευθεριακοῦ σοσιαλισμοῦ — ποὺ συνιστοῦν τοὺς δυὸ κυρίους πόλους τῆς ἀπιεξουσιαστικῆς σκέψης — δὲν εἶναι πάντα σαφές. Ὡστόσο εἶναι φανερὸ ὅτι ὁποιοσδήποτε πόλεμος, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα γνήσιο λαϊκὸ πόλεμο, εἶναι καταδικαστέος γι' αὐτὴν τὴν σκέψιν.

III

Αὐτὴ, ἡ καταδίκη τοῦ πολέμου δὲν γίνεται APRIORI κι οὔτε γιὰ ἠθικοὺς μόνο λόγους. Γίνεται γιὰτὶ θεωρεῖται — καὶ

σωστά — ότι τὸ φαινόμενο τοῦ πολέμου, ὅπως ἐντάσσεται μέσα σὲ μιὰ γενικώτερη θεώρηση τῆς παγκόσμιας ἱστορίας — Κινούμενης σὲ πλανητικὴ κλίμακα εἴτε ἀπὸ τὴν «πάλη τῶν τάξεων» (MARX-ENGELS) εἴτε ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση Κράτους καὶ Ἀναρχίας (KROPOTKIN) — ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν ἱστορικὴ ἢ τάση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν καταπίεση. Εἰδικώτερα θεωρεῖται ὅτι ὁ πόλεμος — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ λαϊκὸ πόλεμο — ἐξυπηρετοῦσε, ἐξυπηρετεῖ καὶ θὰ ἐξυπηρετεῖ πάντα συμφέροντα τῆς ὀλιγαρχίας τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἰσχύος ἐξόδοις τοῦ λαοῦ.

Τούτῃ ἡ γενικὴ θεώρηση τῶν αἰτιῶν τοῦ πολέμου συμπληρώνεται ἀπὸ μιὰ εἰδικὴ ἔρευνα πάνω στοὺς πολέμους τῆς καπιταλιστικῆς ἐποχῆς. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, οἱ πόλεμοι ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴν ἐγγενῇ ἀνάγκη οἰκονομικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ ἐπεκτατισμοῦ τοῦ συστήματος (πάλη γι' ἀγορές, πρῶτες ὕλεις κλπ.). Ἀκριβολογώντας, ὁ πόλεμος δὲν εἶναι ἐφεύρεση τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ ἐπεκτατισμοῦ ποὺ συνδέεται ἐγγενῶς μ' αὐτόν. Ὅπως ἐλέχθηκε, ὁ πόλεμος παρακολουθεῖ τὴν γέννηση τῆς ταξικῆς κοινωνίας κι' εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένος μαζί της. Ἀλλ' ἡ ἐξηγήση αὐτὴ δὲν εἶναι παρὰ ἀφηρημένη καὶ γενικὴ. Συγκεκριμενοποιεῖται μὲ τὴν ἀναφορὰ στὶς καὶ τὴν ἔρευνα τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς καπιταλιστικῆς περιόδου.

Στὴν κριτικὴ θεωρία (5), ἡ κριτικὴ τοῦ πολέμου συνδυάζεται μὲ μιὰ εὐρύτερη κριτικὴ τῶν κοινωνικῶν δομῶν, καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν κριτικὴ τῶν τρόπων ὀργάνωσης τῆς ἐθνικῆς καὶ διεθνοῦς κοινωνίας. Πρόκειται γιὰ τίς ἔννοιες «ἔθνος» καὶ «πατρίδα», ποὺ μέσα στὴν ἰδεολογία τοῦ πολέμου διαδραματίζουσι ἓνα ρόλο - κλειδί. Γιατί οἱ ἔννοιες αὐτὲς συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν ταύτιση τοῦ ατόμου μὲ τοὺς ἐξουσιαστικοὺς θεσμοὺς καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τους (6), ποὺ ὁδηγεῖ στοὺς ἀποδεχθῆναι τὸ ρόλο τοῦ θύματος ἢ τοῦ θύτη στὴν ἀλληλοσφαγὴ τοῦ πολέμου.

Ἡ κριτικὴ τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πατρίδας ὅπως κι ὅλων τῶν ἀξιῶν τοῦ ἐξουσιαστικοῦ παρελθόντος καὶ παρόντος δὲν σημαίνει ἄρνηση τῆς ὑπαρξῆς τους — ὅπως ἐσφαλμένα νομίζεται ἀπὸ

σύγχυση με άνυπαρκτες μυστικο - θεολογικές ιδέες — αλλά τονισμό της σημασίας τους για την αναπαραγωγή και διαίωνιση του STATUS QUO.

Έτσι το έθνος κι η πατρίδα δεν είναι απλές ιδεοληψίες αλλά ύπαρκτά κοινωνικά σύνολα άγκυροβολημένα, χάρη στην ψυχολογική διεργασία της ταύτισης με την εξουσία, στίς ένστικτικές δομές του ανθρώπου. Γιαυτό όταν τονίζει κανείς την *α φ η ρ η μ ε ν η* φύση των ολότητων αυτών (Βλ. παρ. 1) δεν σημαίνει ότι τα εξορίζει τελείως στο μεταφυσικό πεδίο, *άλλ'* απλώς τονίζει την μὴ υλική, μὴ σωματική φύση τους. Στην πραγματικότητα, έπομένως, οί ολόητες αυτές ζουν μέσα στίς συνειδήσεις, (ή σωστότερα τὸ Ὑπέρ - έγώ) των ατόμων κι' έτσι δροῦν σάν γάσαν ζωντανές, υλικές δυνάμεις.

Η ταύτιση με την εξουσία βρίσκεται στην βάση της προθυμίας του ατόμου νά πεθάνη για χάρη της. Η ένδοπροβολή της εξουσίας σημαίνει ότι τὸ άτομο αναγνωρίζει την επίθεση ενάντια στην «πατρίδα» του σάν επίθεση ενάντια στὸν έαυτό του. Αυτή η ταύτιση κι' ένδοπροβολή αναπαράγει στὸ επίπεδο του ενήλικου ατόμου καταστάσεις πὸ διώθηκαν για πρώτη φορά στην πρώιμη παιδική ηλικία στην πατριαρχική οικογένεια. Η ταύτιση με τὸν πατέρα σάν προσπάθεια λύσης του Οιδιπόδειου συμπλέγματος, σημαίνει ότι τὸ παιδί δεν συγκρίνεται πιά μ' αὐτὸν ἀφοῦ μπαίνει φανταστικά στή θέση του. Τοῦτα δεν σημαίνουν ότι ὁ «πατριωτισμός» κι η «έθνικοφροσύνη» (7) αποτελοῦν αποκλειστικά χαρακτηριστικά του «πατριστικού» τύπου κι ότι λείπουν τελείως ἀπὸ τὸν «μητρίστη» (8), δηλ. τὸν τύπων συμπεριφοράς πούχουν σάν κριτήρια πατριαρχικά ή μητριαρχικά πρότυπα αντίστοιχα. Παρόμοιο ἀποτέλεσμα επιτυγχάνεται χάρη στην σύνδεση με την μητέρα. Έτσι ὁ WILHELM REICH υποστηρίζει στὸ έργο του πάνω στην πολιτική ψυχολογία πὸ φέρνει τὸν τίτλο «Η Μαζική Ψυχολογία του Φασισμού» (THE MASS PSHYCHOLOGY OF FASCISM 1970, σελ. 116: «...τὸ έθνικό συναίσθημα προέρχεται ἀπὸ την προσήλωση στην μητέρα...») την προέλευση του αίσθήματος της φιλοπατρίας ἀπὸ τὸ μητρικό συμπλέγμα. Η παρά-

σταση τῆς πατρίδας σὰν μάνας (προβλ. «μητέρα Ἑλλάδα») ἐνισχύει τὴν ἀποψη αὐτή.

Ἡ παραπάνω ἀνάλυση κρίθηκε ἀναγκαία γιατί ὁ τρόπος, στὸν ὁποῖο λειτουργοῦν στὸ ἀτομικὸ - ψυχολογικὸ ἐπίπεδο οἱ κοινωνικοὶ μηχανισμοὶ ἐλέγχου δείχνει τὴν ἀποτελεσματικότητά αὐτῶν τῶν μηχανισμῶν στὴν περίπτωση κινήτοποιήσεως τοῦ λαοῦ γιὰ τὸ σφαιγεῖο τοῦ πολέμου. Δείχνει τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο ἡ προσήλωση στοὺς ἡγέτες λειτουργεῖ σὰν σαρωτικὸς μηχανισμὸς πάνω στοὺς δισταγμοὺς ἢ τὴν προπαγάνδα τῶν εἰρηνιστῶν ἢ τῶν ὁπαδῶν τῆς μὴ βίας.

IV

Ὅποιαδήποτε ἀνάλυση τοῦ φαινομένου τοῦ πολέμου θέτει ἀναγκαστικὰ τὸ γενικώτερο πρόβλημα τῆς ἐπιθετικότητος ἢ σ' ὅρους κοινωνιολογικοὺς τῆς βίας. Ἡ σημερινὴ κοινωνικὰ προσανατολισμένη ψυχολογία κι ἰδίως ἡ ψυχανάλυση τείνουν νὰ συγκεντρώνονται πάνω στοὺς κοινωνικοὺς καὶ περιβαλλοντικοὺς ὅρους τοῦ φαινομένου τῆς ἐπιθετικότητος καὶ ἀγνοοῦν τὴ φυσικὴ ἱστορία του. Ἀλλ' ὅπως τὸ σέξ, ἡ ἐπιθετικότητα δὲν εἶναι ἀπλᾶ κοινωνικὸ φαινόμενο: ἔχει μιὰ ἱστορία μέσα στὴ φύση πολὺ πιὸ παλιὰ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία (9). Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἐπιθετικότητα, δηλ. τὴν ἐπιθετικότητα ποὺ ἀσχεῖται ἀπὸ τὸ ἄτομο σὲ ἄλλο ἄτομο καὶ ὄχι τὴν ὁμαδικὴ ἐπιθετικότητα, ποὺ ὅπως προαναφέραμε (παρ. I) χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο καὶ κἀνα—δυὸ ἄλλα εἶδη. Ἡ μελέτη τοῦ φαινομένου τῆς ἐπιθετικότητος ἐνισχύει τὴν θεωρία γιὰ τὴν ἱεραρχικὴ δομὴ τῶν κοινωνιῶν τῶν ζώων καὶ τῶν ἀνθρώπων, γιατί ἀκριβῶς ἡ ἐπιθετικότητα τίθεται στὴν ὑπηρεσία τῆς ἱεραρχίας. Ἀποδείχεται ἔτσι ὅτι στὰ κοινωνικὰ ζῶα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ μηχανισμοὶ ποὺ καναλιζάρουν τὴν ἐπιθετικότητα σὲ τελετουργικὰς ἢ εἰκονικὰς μάχες ποῦχουν σκοπὸ νὰ καθορίσουν τὴν ἰσχὺ τῶν κοινωνιῶν καὶ νὰ τοὺς ἱεραρχήσουν ἀντίστοιχα μ' αὐτὴν (λ.χ. ἡ κοκορομαχία).

Στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία ὑπάρχει μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ μη-

χανισμῶν πού καλουπώνουν τὴν ἐπιθετικότητα, καὶ καναλιζάρουν τὸν πόλεμο καὶ τὴν βία. Αὐτὸ φαίνεται χαρακτηριστικὰ στὴν διπλὴ ἠθικὴ πού χαρακτηρίζει τίς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Ἐτσι τὰ ἄτομα τῆς ἴδιας κοινωνίας θεωροῦνται φίλοι ἐνῶ ἄτομα κάθε ἄλλης ομάδας θεωροῦνται «ἐχθροί», «ἄπιστοι», «ἄλλοθενεῖς» κλπ. Ἡ πάλη μεταξὺ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων (ἢ «πάλη τῶν τάξεων» σὲ Μαρξιστικοὺς ὅρους) τῆς ἴδιας ομάδας τίθεται ὑπὸ τὴν ἐπιστασία τοῦ «νόμου καὶ τῆς τάξεως», δηλ. τοῦ κράτους ποῦχει σκοπὸ νὰ προσπαθεῖ τὰ «ἐθνικὰ συμφέροντα» ἐναντία στίς ἐπιθέσεις τῶν «ξένων». Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἰσορροπία τοῦ τρόμου, ὁ φόβος τῆς ἐπανάστασης καὶ τὸ κοινὸ συμφέρον τῶν ἐθνικῶν κρατῶν νὰ καταπιέζουν τοὺς πολίτες τους, ἔχουν ἀπαμβλύνει ἄρκετὰ τίς, κατὰ τ' ἄλλα ὀξεῖες «ἐθνικὲς» διαφορές, ὥστε ἡ προοπτικὴ μιᾶς «διεθνοῦς τῶν Κυβερνήσεων» νὰ μὴν ἀποτελεῖ οὐτοπία. Ὁ πλουραλισμὸς τῆς δύναμης γίνεται ἀπλῶς καταμερισμὸς τῆς δύναμης μέσα σ' ἓνα ὁλοκληρωτικὸ σύμπαν. Ἡ πλανητοποίηση τῆς καταπίεσης γίνεται πραγματικότητα, ὅχι μὲ τὴν ἐννοια ὅτι ἡ καταπίεση ὑπάρχει παντοῦ σ' ὅλο τὸν πλανήτη (αὐτὸ ἔσχε πάντοτε), ἀλλὰ δημιουργεῖται γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ ἀλληλεξάρτηση καὶ ἀλληλοὑποστήριξη τῶν ἐπὶ μέρους ἐθνικῶν καταπιεστικῶν μηχανισμῶν τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας (συμμαχίες, πολυεθνεῖς ἐπιχειρήσεις).

Μολαταῦτα οἱ τοπικοὶ πολέμοι ἐξακολουθοῦν. Καταστάσεις ἔντασης στίς σχέσεις μεταξὺ τῶν κρατῶν δημιουργοῦνται συχνά. Ὁ ἐθνικισμὸς καὶ ὁ σωβινισμὸς ἀναβιώνουν ἰδίως σὲ καταπιεζόμενες ἐθνογέτες πολυεθνικῶν κρατῶν (Ἰρλανδοί, Ἀρμένιοι, Βάσκοι), ἀλλὰ καὶ σὲ μικρὰ ἔθνη πού σφαδάζουν ὑπὸ ἡμερομηνία ἐξάρτησης. Ὅ,τι παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στὴν παρούσα ἀνάλυση εἶναι ἡ σύνδεση ἐθνικιστικῶν διαδικασιῶν μὲ κοινωνικὰ αἰτήματα (10), πού πιθανὸν νὰναι σωστὴ ἀπὸ ἀποψη πολιτικῆς στρατηγικῆς γιατί παίρνει ὑπ' ὄψη τὸ ἀκόμα ἔντονο συναίσθημα τῆς φιλοπατρίας καὶ ἔτσι οἱ ομάδες πού κάνουν τὴν σύνδεση βρίσκουν ἀπήχηση στὰ στρώματα τῆς ἀγροτικῆς καὶ τῆς μικροαστικῆς τάξης ἢ ἀκόμα καὶ στὴν ἐθνικὴ μπουρζουαζία, ἀλλοιώνει ὁμῶς βαθμιαία καὶ διαδρώγει τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα.

Ἡ στάση τῆς ἀντιεξουσιαστικοῦ κινήματος πάνω στο θέμα τοῦ πολέμου εἶναι σαφές καί κρυστάλλινη. Δέν ἀντιτίθεται μονάχα στὸν πόλεμο, γιατί τὸν θεωρεῖ — χάρη στὴν κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση ποὺ κάνει — σὰν ἀλληλοσφαγὴ τῶν καταπιεζόμενων κι ἐκμεταλλευόμενων πρὸς ὄφελος τῶν καταπιεστώων κι ἐκμεταλλευτῶν· δέν καταδικάζει μονάχα σὰν ἀντιλαϊκὸ κι ἀντιανθρώπινο κάθε πόλεμο (11), παρὰ ὁποιαδήποτε ἀντιφασιστικὰ κηρύγματα τῶν κυβερνωσῶν ἐλῖτ ποὺ ὁδηγοῦν τὴν ἀνθρωπότητα στοὺς σφαγεῖο Ἀντι-ἰθεται ἐπίσης πλήρως στὴν ἰδεολογία τοῦ πολέμου στὴν περίοδο τῆς εἰρήνης γιατί κι ἐξασθενίζει τὴν ἀντιπολεμικὴ διάθεση τοῦ λαοῦ ἀλλὰ κι ὁδηγεῖ στὴν θυσία τῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ στο «ἐθνικὸ συμφέρον» τῆς κυβερνώσας ἐλίτ.

Ὁ πόλεμος — κάθε πόλεμος, κι ὁ λαϊκὸς ἐπαναστατικὸς πόλεμος δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση — προϋποθέτει στρατὸ καὶ τὴν ὀργάνωση ποὺ πάει μαζί του. Ἀλλ' ὁ στρατὸς (μαζί μὲ τὴν ἐκκλησία) εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱεραρχικὸς, ἐξουσιαστικὸς καὶ καταπιεστικὸς θεσμός. Ἡ στρατιωτικὴ ἱεραρχία, πειθαρχία κι ὀργάνωση, ἡ χαρακτηριστικὴ στολὴ ἢ ἐνδοξοποίηση τῆς βίας, ἡ θεοποίηση τῆς ὑποταγῆς, ὁ σαδομαζοχισμὸς κι ὅλα τ' ἄλλα παραφερνάλια τοῦ στρατοῦ κι ἰδίως ἐνὸς σύγχρονου στρατοῦ, συνιστοῦν τὴν ἀποκορύφωση καὶ τὴν πληρέστερη ἀνάπτυξη τοῦ φαινομένου τοῦ ἐξουσιασμοῦ. Ὁ πόλεμος ὄχι μονάχα προϋποθέτει αὐτὸ τὸν μηχανισμό, ἀλλὰ τὸν ἐνισχύει καὶ τὸν τελειοποιεῖ. Τ' «ἀνώτερα ἰδανικά» στηρίζονται ἔτσι πάνω στὴν κόλαση τῆς ἀπανθρωπιάς καὶ τὴν ψυχολογικὴ ἄδυσσο.

Ἔτσι ἡ «φιλοσοφία» τοῦ πολέμου σὰν ἀνθρώπινη δράση ἀντιστρατεύεται ὅσο κανένας ἄλλος τομέας τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς τὴν ἐλευθερία, στὴν ὑπηρεσία τῆς ὁποίας ἔχει τεθεῖ τὸ ἐλευθεριακὸ κι ἀντιεξουσιαστικὸ κίνημα. Τώρα, εἶναι ἀκριβῶς στὴν ὑπηρεσία αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἡ ἰδεολογία τοῦ πολέμου θέτει τὴν «πολεμικὴ ἀρετή».

Ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη πρόκειται γιὰ ἓναν μανιχαῖστικὸ χαοτισμὸ, μιὰ ἀδυσσאלέα σχιζοφρένεια, μιὰ τόσο κραυγαλέα ἀντίφαση, ποὺ γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἐπιννοῦνται σατανικὰ κυριολεκτικὰ

στρατηγήματα. Τὸ πάрсυμο τῆς ζωῆς, ποὺ κανονικὰ εἶναι ταμποῦ, στὸ πόλεμο τίθεται ἀκριδῶς στὴν κορυφὴ τῆς κλίμακας τῶν ἀξιῶν: εἶναι ἀνδρεία, ἡρωϊσμός. Ἀπὸ ἀποψη ψυχολογικῆς φυσιολογικότητας, ἡ ἀντίδρασις σ' ὅ,τι λαβαίνει χώρα στὸν πόλεμο θάταν νὰ χαρακτηριστῇ σὰν «ἀναγκαῖο κακό», κακὸ μὲ τὰ ἴδια τὰ κριτήρια τῆς κατεστημένης ἠθικῆς (12). Ὅχι μονάχα δὲν σημαίνει αὐτὸ ἀλλὰ ἡ ἴδια κλίμακα τῶν κατεστημένων ἀξιῶν ἀναστρέφεται, κι ὁλόκληρος ὁ μηχανισμὸς τῆς κατεστημένης ἰδεολογίας ἐπιστρατεύεται γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῆς πολεμικῆς δράσης, τούτῃ τώρα θεωρεῖται σὰν ὕπατη ἔκφρασις κοινωνικῆς εὐθύνης, ὅχι μονάχα γιὰ μάχιμους ἄντρες, ἀλλὰ καὶ γιὰ γυναῖκες (13) καὶ παιδιὰ. Ἀλλ' οἱ τύφεις δὲν λείπουν τελείως. Δὲν εἶναι μικρὴ ἡ θυσία σὲ θάρος τῶν ἰδίων τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ (14), ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ κάψει ὁ Χριστιανισμός, ὅταν στὴν πορεία τῶν αἰώνων μεταβλήθηκε ἀπὸ «Θρησκεία τῆς ἀγάπης», σὲ «πολεμικὴ θρησκεία», κι οἱ Χριστιανοὶ ἀντίστοιχα ἀπὸ ἄνθρωποι ποὺ γύριζαν καὶ τὴν ἄλλη παρειαὶ σὲ «στρατιῶτες τοῦ Χριστοῦ» ἐνάντια στοὺς ἄπιστους.

VI

Τελικὰ θάπρεπε ν' ἀναφερθοῦμε μέσα σὸ πεδίο τῆς παρούσας ἀνάλυσης στὸ πῶς ἓνας λαϊκὸς ἐπαναστατικὸς πόλεμος θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηρηχθεῖ ἀπὸ τὸ ἀντιεξουσιαστικὸ κίνημα καὶ ταυτόχρονα ν' ἀποφευχθοῦν οἱ θανάσιμες ἀντιφάσεις ποὺ κλείνει μέσα της μιὰ τέτοια στάση. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι κάθε ἐπανάσταση — καὶ τὸ ἀντιεξουσιαστικὸ κίνημα εἶναι ὑπὲρ τῆς ἐπαναστατικῆς μεταβολῆς σὰν ἀντιπολιτικὸ κίνημα — δὲν περνάει ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὸ στάδιο τοῦ ἐμφύλιου πολέμου. Ἀλλὰ στὴν περίπτωσιν ποὺ αὐτὸς ἔρχεται πράγματι, τότε δὲν διακυβεύεται μονάχα ἡ ἴδια ἡ ἐπανάσταση ἀλλὰ διαδρώνεται σὲ σημαντικὸ βαθμὶ ἀπὸ ἐξουσιαστικοὺς κι αὐταρχικοὺς θεσμοὺς — ὅπως ὁ στρατός.

Πρόκειται φυσικὰ γιὰ ἓνα ἐπαναστατικὸ στρατὸ — ἀλλὰ ποῖος στρατὸς μπορεῖ νὰ υπάρξει χωρὶς ἱεραρχία καὶ πειθαρχία στὶς διαταγὰς τῶν «ἀνωτέρων;» Σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση μὲ μιὰ ἄνευ ὄρων ὑποστήριξη θάταν διαδρωτικὴ κι ἀντιφατικὴ. Θάπρεπε νὰ γίνε

προσπάθεια για την διατήρηση της αυτοκυβέρνησης του λαού και στην πολεμική περίοδο ώστε αμέσως μετά τον πόλεμο να μπορέσει το λαϊκό κίνημα ν' αναλάβει από την αναπόφευκτη υποχώρηση και τα πλήγηματα. Ἀλλὰ τὸ παρὸν πρόβλημα συνδέεται μὲ τὴν γενικώτερη θεωρία τῆς ἐπανάστασης καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ διωχθεῖ παραπέρα.

Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον σημεῖο ποὺ τίθεται εἶναι ἐκεῖνο τῆς κινητοποίησης ὅλων τῶν εἰρηνιστικῶν, ἀντιπολεμικῶν δυνάμεων (ἀκόμη καὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς μὴ δίας, καθὼς καὶ διάφορων θρησκευτικῶν αἱρέσεων πού, πιστὲς σὲ κάποιον δόγμα, ἀντιτίθενται στὸ πόλεμο, ὅπως εἶναι π.χ. οἱ «μάρτυρες τοῦ Ἰεχωῦᾶ») γιὰ τὴν ἀποφυγὴ, ἢ, ἔστω, τὴν ἐλάχιστη δυνατὴ ὑποστήριξη σ' ἕναν ἐθνικιστικὸ πόλεμο. Ὅταν ἐκτραγεῖ ὁ πόλεμος εἶναι πολὺ ἀργά. Ἀλλ' ὅταν τὰ νέφη συσσωρεύονται, τὸ παγκόσμιον ἀντιεξουσιαστικὸ κίνημα καὶ ἰδιαίτερα τὸ κίνημα στὶς ἄμεσες ἐνδιαφερόμενες χῶρες ἔχει μιὰ θανατιάσια εὐκαιρία ν' ἀκολουθήσει μιὰ γνήσια ἐπαναστατικὴ γραμμὴ, ὅταν οἱ «σοσιαλιστὲς» καὶ «κομμουνιστὲς» τῶν διαφόρων ἀποχρώσεων θὰ συναγωνίζονται μετὰξὺ τους γιὰ τὸ ποιοὺς θὰ δεῖξει τὴν πιὸ «πατριωτικὴ» διαγωγὴ.

Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ἢ νὰ ὑποτιμᾶμε τὴν ἐθνικιστικὴ ἀντίδραση. Παρ' ὅτι μέσα στὴν σύγχρονη μαζικὴ βιομηχανικὴ κοινωνία τῶν μεγαλουπόλεων, ὅπου οἱ παραδοσιακὲς ἀξίες μιᾶς μικρῆς, ἀγροτικῆς κοινότητας φθίνουν, ὁ ἐθνικισμὸς ἀφήνει εὐρέα στρώματα τοῦ λαοῦ ἄθικτα, ὥστόσο ἡ ἐπιρροή τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας, ἰδίως στὴν μικροαστικὴ τάξη καὶ ὀρισμένα στρώματα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ποὺ ἔχουν ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τὸ σύστημα, δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται.

Ἀλλ' ὁ κίνδυνος δὲν προέρχεται ἀπὸ δῶ μονάχα. Προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὴν κυβερνώσα ἐλίτ ποὺ δὲν μπορεῖ ν' ἀπαρνηθεῖ τὴν ἰδεολογία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους χωρὶς νὰ ὑπονομεύσει τὴν κυριαρχία της.

(1) 'Αναφέρεται από τον Arthur Koestler, στο the Ghost in the Machine, 1975, Pikador, σελ. 302.

(2) Hannah Arendt, On revolution, Pelikan Books, 1973, σελ. 19.

(3) 'Η προσπάθεια να έρμηνεύσει κανείς την πολιτική σαν θέαμα δεν αρχίζει με τον Γκυ Ντεμπόρ και την «Κοινωνία του θεάματος». Μια αρχή ήδη είχε κάνει ο Marx στην «Δεκάτη 'Ογδόη 'Ομιχλώδους (Brumaire) του Λ. Βοναπάρτη».

(4) Βλ. την μπροσούρα του Α. Στίνα «'Εργατικά κράτη», «έρ-γατικά κόμματα» και το απελευθερωτικό κίνημα της εργατικής τάξης, Διεθνής Βιβλιοθήκη, 'Αθήνα 1966.

(5) Βλ. όρισμό της θεωρίας αυτής, Βασικές έννοιες της κριτικής θεωρίας, 'Εξουσιασμός κι έκμετάλευση, «Λόγος» άρ. φ. 4.

(6) 'Η ταύτιση με τους εξουσιαστικούς θεσμούς και τους εκπροσώπους τους δεν σημαίνει ότι υπάρχει πάντα ταύτιση με κάθ ε πρόσωπο που τους εκφράζει. 'Υπάρχει μια «ιδεώδης εξουσία» κι ένας «ιδεώδης εξουσιαστής». 'Ετσι λ. χ. το σύνθημα «φασίστα Γκίκα παραιτήσου» δεν σημαίνει καθόλου απόρριψη της εξουσίας αυτής καθ' έαυτης, αλλά μόνο της κακής εξουσίας και του κακού εξουσιαστή. 'Αν ό κ. Γκίκας αντικατασταθεί από κάποιον κομισσάριο, τότε τὰ πράγματα αλλάζουν.

(7) 'Ενώ ό πρώτος όρος είναι γενικός και παγκόσμιος, ό δεύτερος είναι αποκλειστικά έπινοημένος από την ελληνική αντίδραση. Κρύβουν όμως μέσα τους την ίδια κι' απaráλλαχτη στάση μυαλού.

(8) Σύμφωνα με την όρολογία του Gordon Rattray Taylor, Re-think, Pelican Books, (1972), 1974, κ. 2.

(9) 'Απ' αυτή τη σκοπιά ξετάζει την έπιθετικότητα, ό Konrad Loreuz, On Aggression (1963), (άγγλ. μετ.), 1973, Universiry Paper-backs, κεφ. 1.

(10) Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ό κοινωνικο — εθνικός άγώνας στην Κίνα. Βλ. Maurice Meisner : The Chinese Communist Revolution, στο Revolutions a Comparative study, ed. L. Kaplan, Vintage Books 1973.

(11) 'Εκτός όπως είπαμε από 'να γνήσιο λαϊκό έπαναστατικό πόλεμο.

(12) Πρβλ. τον χαρακτηρισμό της κυβέρνησης σαν άναγκαίου κακού από τους ιδρυτές πατέρες της 'Αμερικανικής Δημοκρατίας, που παραδέχονταν έτσι, έμμεσα, ότι ή βία, στην όποία σέ τελευταία άνάλυση μετουσιώνεται το κράτος, είναι μια ήθικά άποδοκιμαστέα ανθρώπινη δράση.

(13) Πρβλ. την «γυναίκα της Πίνδου».

(14) «'Αγαπάτε τους έχθρους ύμών» κλπ.

